

“Iemand een poepje laten ruiken”

Fenneke Reysoo

Le pet qui ne peut sortir
A maints la mort fait sentir,
Et le pet de son chant donne
La vie à mainte personne:
Si donc un pet est si fort,
Qu’il sauve ou donne la mort,
D’un pet la force est égale
A la puissance royale.
(Ronsard)¹

Winden laten is omgeven door morele codes en sociale regels. In tegenstelling tot zich ontlasten in een private en afgezonderde wc, is er geen specifieke plaats waar men winden kan laten. Winden laten gaat vaak gepaard met geluid en geur, die schaamtegevoelens bij de producent en reacties van afkeer bij de omstanders teweeg brengen. Dit artikel verkent een reeks sociale handelingen van winden laten. Soms is het een zak van dood en in andere plaatsen een reden om te lachen. Ondanks morele codes en sociale regels geeft het laten van winden een gevoel van welbevinden. Hoe komt het dat deze natuurlijke aandrang door zo veel beperkende regels wordt omgeven?

[flatulentie, antropologie]

Winden laten is een gebeurtenis waarbij gassen afkomstig uit de darmen via de anus het lichaam verlaten. Winden zijn evenals andere lichaamssubstanties, die het lichaam kunnen verlaten, classificatorisch ambivalent, omdat zij zich zowel binnen als buiten het lichaam bevinden. ‘Dingen’ die geen duidelijke classificatorische plaats innemen in de sociale wereld worden door Douglas (1966) bestudeerd als symbolisch gevaarlijk en verontreinigend. In vele samenlevingen worden deze gevaarlijke ‘dingen’ omringd door rituelen die erop gericht zijn de sociale orde te benadrukken, te behouden of te herstellen.

In dit artikel wil ik een verkenning maken van de culturele betekenissen van winden laten. Een cross-culturele verkenning van winden laten geeft namelijk interessante inzichten in hoe een natuurlijk proces (i.e. het laten ontsnappen van buikgassen uit het

lichaam) omringd wordt door uiteenlopende morele codes en sociale regels. Mijn betoog is in hoge mate geïnspireerd door de ideeën en theorieën die tijdens het symposium over 'Poep, cultuur en welbevinden' (Amsterdam, december 1998) zijn gepresenteerd. Een antropologische benadering van het onderwerp 'poep' is mijns inziens niet volledig zonder ook aandacht te besteden aan die andere substantie die geregeld ons darmkanaal via de anus verlaat, namelijk de wind. De vragen die ik stel en probeer te beantwoorden zijn: 1. Hoe gaat men in verschillende sociale contexten om met winden laten? 2. Hoe verhouden de morele codes en sociale regels rondom het winden laten zich tot een analoge handeling: het laten ontsnappen van maaggassen via de mond oftevel boeren? 3. En tenslotte welke relatie bestaat er tussen winden laten en welbevinden?

Winden laten in verschillende sociale contexten

In de Dikke van Dale van de Nederlandse taal staat bij het lemma 'poep' als eerste omschrijving wind of veest en bij 'poepen' winden laten of veesten laten. In tweede instantie wordt poepen gedefinieerd als 'zijn gevoeg doen'. Als aanvulling op de bijdragen over poep in de betekenis van excrement wil ik ingaan op het 'poepje dat we zo af en toe laten vliegen'. Uit een verkenning van de antropologische literatuur blijkt dat in vele culturen het winden laten omringd is door morele codes en sociale regels. Het gaat om een natuurlijk verschijnsel dat al dan niet gecontroleerd kan worden door de individuele wil. In dit artikel besteed ik vooral aandacht aan het onvrijwillige, niet-gecontroleerde winden laten. Het gaat dus niet over vrijwillig geproduceerde winden door pubers die tegen elkaar op bieden over wie de hardste scheet kan laten, of door Begijntjes in 16de eeuws Nederlands om – zoals wel wordt beweerd – daarmee hun seksuele aandrang te compenseren (Lust 1986).

Winden laten als onvrijwillige gebeurtenis waarbij darmgassen via de anus de vrije ruimte krijgen is ondanks zijn natuurlijke aard een sociale activiteit. De buikgassen verlaten het lichaam, omdat ze niet ingehouden kunnen worden. In veel gevallen veroorzaken zij bij de windenlater gevoelens van schaamte. Tegelijkertijd reageren omstanders vaak op de windenlater met afkeer. Het liefst zou een windenlater zich willen afzonderen om ongemerkt zijn gang te kunnen gaan. In tegenstelling tot poepen en plassen bestaan er echter geen afzonderlijke ruimtes voor het laten van winden. De Fransman Girod (1992: 21) reageert op komische wijze op de opkomst van publieke urinoirs en toiletten door te zich af te vragen: "A qui la faute si le pet se perd au bénéfice du caca?" (Wiens fout is het dat de wind de plaats moet ruimen voor de poep?) Verder valt het ongecontroleerd winden laten niet onder de definiëring van incontinentie en worden kinderen niet expliciet getraind in het laten van winden op de juiste plaats en op de juiste manier. Zindelijkheidsstraining beperkt zich tot de disciplineren van het lichaam met betrekking tot plassen en poepen. Dit neemt niet weg dat kinderen wel indirect getraind worden. In Ghana (Asante) is het vanaf je twaalfde bijvoorbeeld schaamtevol om merkbaar winden te laten, vanaf die leeftijd is het een bron van vermaak voor de omstanders.

Hoe kan men dan toch op sociaal aangepaste wijze winden laten zonder zich daarvoor te schamen? In gezelschap wordt een windenlater op allerlei manieren geridiculiseerd en terechtgewezen. Het is erg moeilijk om aan een dergelijk hard gelag te ontkomen, omdat een wind meestal hoorbaar en ruikbaar is; zelden gaat een wind onopgemerkt voorbij.²

Het toegeven aan de aandrang van een wind wordt sociaal gezien veel in de weg gelegd. Zoals we al zagen is er geen speciale ruimte voor. De windenlater zit in een lastig parket. Hij kan anticiperen op het geluid door luidruchtig te kuchen of met zijn voeten te gaan schuifelen. Met dit gedrag geeft hij aan dat hij het bestaan van de veest wil verdoezelen. In zijn 'De civilitate morum puerilium' stelt Erasmus (1530) reeds dat men, als er derden bij zijn, een knetterende scheet dient te camoufleren door luid te hoesten (op cit. in: Lust 1986: 274). In een verhandeling over rituelen noemt Labov (1972: 350 ff.) dergelijke afleidingsmanoeuvres "rituals of applied sounding". Het geluid trekt de aandacht weg van wat op dat moment in het middelpunt van de belangstelling staat.

Er zijn tal van voorbeelden van zulke afleidingsmanoeuvres in verschillende historische periodes en verschillende geografische gebieden. In een Duitse satire uit de 16de eeuw lezen we een raad die gegeven wordt aan iemand die een wind laat. De windenlater wordt aanbevolen om te zeggen: "O jee wat stinkt hier zo?" en vervolgens een aanwezige hond als schuldige aan te wijzen: "Was jij dat die de lucht parfumeerde?" (Rühl 1904 op cit. in: Dundes 1984: 31) Wie kent vandaag de dag niet de anekdote over de windenlater die in select gezelschap de schuld aan zijn buurvrouw geeft? "Mevrouw X hoe kunt u dit nu toch doen?" Waarmee hij haar het schaamrood op de kaken jaagt.

Winden laten heeft dus met poepen gemeen dat het in gezelschap gevoelens van schaamte en afkeer oproept. Het leidt ertoe dat mensen gaan blozen of dat ze zich geen houding weten te geven. Omstanders zullen er altijd op de een of andere manier op reageren, meestal door hun afkeuring te tonen en soms door heel hard te gaan lachen. Hoe kunnen we die schaamte en afkeer duiden?

In de eerste plaats ontsnapt een wind vaak op ongecontroleerde wijze. Het getuigt niet van beheersing van de natuur van de mens en wordt geassocieerd met 'iets' ongeciviliseerd. Wetenschappers die zich bezig hebben gehouden met het civilisatieproces, hebben aangetoond hoe in de loop der eeuwen in West-Europa allerlei lichamelijke verrichtingen steeds meer omgeven werden door gevoelens van schaamte en als gevolg daarvan aan het oog onttrokken werden (Elias 1939; Blok 1982). Mensen wilden zich van dieren onderscheiden door een sterkere beheersing van verrichtingen die zij als dierlijk ervoeren. Winden laten staat tot op zekere hoogte symbool voor het dierlijke in de mens.

Het natuurlijke of dierlijke is nauw gerelateerd aan intimiteit. Hoe intiemer een relatie tussen mensen, hoe dichter men bij de natuur van de ander komt: naaktheid, maar ook lichamelijke afscheidingen. Tussen geliefden is de 'natuur' van de ander niet 'vies'. Zoals elders in deze bundel is betoogd heeft een moeder ook geen afkeer van de poep van haar baby of jonge kind. Naar aanleiding hiervan kan men stellen dat hoe groter de sociale afstand des te schaamtevoller men zijn eigen natuur gaat ervaren en des te meer afkeer deze bij derden oproept. Het winden laten illustreert dit zeer goed. Door een wind te laten laat de windenlater een ander ongewenst in aanraking komen met zijn

lichaamssubstantie. Voor de eerste is dit schaamtevol, voor de tweede is dit weerzinwekkend, behalve als beiden een geringe sociale afstand tot elkaar hebben.

In de tweede plaats wekken winden weerzin op bij omstanders, omdat zij niet alleen ongevraagd geconfronteerd worden met een lichaamssubstantie van een ander, maar ook omdat deze substantie vaak stinkt. De geur van een wind wordt geassocieerd met ontbindingsprocessen en sinds de ontdekking van bacteriën ook met pathogene kiemen (Corbin 1986). Opvallend is dat de olfactorische antropologie zich vooral beziggehouden heeft met aangename geuren. Bekend zijn studies over wierook die tijdens rituelen gebrand wordt en een gevoel van gebondenheid onder de leden van een groep bewerkstelligt. Rites de passage zijn momenten bij uitstek om met behulp van geuren encultuuratie te bewerkstelligen (Howes 1987). In het uitgebreide boek van Classen, Howes en Synnott (1994) over reuk en geur getiteld 'Aroma' komt geen enkele keer winden laten aan de orde. Wel wordt er aangestipt hoe geuren culturele grenzen markeren, en hoe slechte adem de aard van een sociale relatie kan beïnvloeden.

Uit eigen onderzoek is mij bekend hoe groepsgrenzen bewaakt worden door de culturele andere te betichten van stank. In de biografie over een Marokkaanse jonge vrouw die ik opgetekend heb, vertelt zij mij hoe Nederlandse leerlingen uit haar brugklas haar buitensloten door te zeggen dat ze stonk (Reysoo & Ouchan 1999: 45). De leerlingen uit de brugklas lieten Karima indirect weten dat ze stonk toen ze aan de leraar vroegen: "Zoudt u zo vriendelijk willen zijn om het raam te openen?" Door de aandacht te richten op de vraag om het raam te openen wordt Karima indirect beledigd. Dit is een goed voorbeeld van wat Labov onder 'rituals of applied sound' en 'rituals of insult' verstaat. Zo zou ik willen stellen dat stank de sociale splijtstof is, daar waar wierook zalvend is voor de sociale cohesie en harmonie. Winden laten markeert ook sociale grenzen. Anekdotisch komt dit uitdrukking in de meer gecontroleerde scheid die iemand maakt om aan te geven dat hij ergens schijt aan heeft.

De afkeer en schaamte van de wind zijn ook nauw verweven met de notie van reinheid en heiligheid. In Marokko is het verboden om in de moskee te slapen (Westermarck 1926i: 234). Hiermee wil men voorkomen dat iemand ongecontroleerd de moskee bevuilt door er te plassen, te poepen of een wind te laten. Dit voorbeeld illustreert Douglas' ideeën over het gevaar van ambivalente (lichaamsgrensoverschrijdende) substanties en hun verontreinigende potentie. Sacraal en profaan zijn symbolische categorieën die elkaar uitsluiten. Toestaan dat deze categorieën elkaar binnendringen staat voor wanorde. Vanuit dit zelfde perspectief kan verklaard worden waarom de meest bekende petomaan Joseph Pujol, die aan het einde van de 19de eeuw actief was in Frankrijk, door de clerus niet toegelaten werd om bij de rouwdienst van zijn beste vriend in de kerk zijn anale windorgel ten gehore te brengen (Nohain & Caradec 1968; Reysoo 1999).

Al met al zien we dat winden laten zowel qua symboliek van de substantie, als qua sociale handeling, omringd is door morele codes en sociale regels. De meest ingrijpende regelgeving rondom het onjuiste winden laten die ik ben tegengekomen is in Noord Marokko. Volwassen leden van een stam die op het 'verkeerde' moment in het bijzijn van de 'verkeerde' mensen een wind laat, riskeren definitieve en onomkeerbare uitsluiting uit de sociale gemeenschap (Westermarck 1926i: 281).

Over boeren en veesten

Tijdens mijn veldwerk in Marokko werd ik me bewust van een hiërarchie van 'gassen die uit het lichaam komen'. Na een uitgebreide maaltijd bij mijn gastfamilie in het dorp Ulad Assal, lieten de aanwezigen het zich goed bekomen door vette en luidruchtige boeren te laten. Mij bekropen – letterlijk – gevoelens van schaamte. Dit geboer echter geenszins de aandacht van de omstanders. Kort daarop liet het dochtertje van vier een bijna onhoorbaar scheetje. Een daverend gelach volgde. Of moet ik zeggen gelag? De kleine Aisja keek beschaamd naar beneden. Boeren was er geheel geaccepteerd en werd niet opgemerkt. Een wind laten was reden tot ridiculisering en bron van vermaak. Het gelach disciplineerde Aisja door haar erop te wijzen dat het niet hoorde.

De gevoelens van schaamte die mij bekropen bij het horen van de luidruchtige boeren hebben te maken met de culturele betekenis van boeren in Nederland. Wij vinden het een ongecivileerde daad. Het woord alleen al verwijst naar een niet stedelijke, maar boerse manier van leven. In sommige culturen is een boer na de maaltijd de normaalste zaak van de wereld en in andere zelfs een teken van dank voor 't aangenaam verpozen. Bij ons kunnen we slechts de boer van een baby waarderen. Boeren worden dus soms wel en soms niet opgemerkt. Uit mijn zoektocht naar gegevens over winden laten is daarentegen gebleken dat winden laten nooit onopgemerkt voorbijgaat. De gevarieerdheid van die reacties is zelfs zeer groot.

Er bestaan allerlei culturele opvattingen over welk voedsel flatulentie tot gevolg kan hebben. Het wordt soms afgeraden om bepaalde dingen te eten. Bij ons zijn er dergelijke associaties met bonen en andere peulvruchten en uien. Zoals we al zagen zijn er vele manieren om het geluid te verdoezelen, door kuchen of anderszins. Men probeert soms anderen te beschuldigen, door de aandacht weg te trekken van zichzelf. Er zijn foefjes om de geur te verjagen. In de 19de eeuw droegen dames van stand een geurzakje bij zich. Zo konden zij in geval van nood de lucht parfumeren met een welriekende geur (Grand Larousse 1874).

Er zijn ook allerlei soorten terechtwijzingen. Een hoorbare wind kan omstanders doen uitbarsten in lachen. De windenlater zal ook zuur meelachen, maar weet dat hij iets heeft gedaan wat niet hoort. Deze manier van lachen wordt ook wel 'functioneel lachen' genoemd. Het heeft de functie van een berisping en van de handhaving van de sociale orde. Doordat het niet makkelijk is om ongegeneerd een wind te laten, en men tot op zekere hoogte gedwongen wordt om de aandrang te onderdrukken, heeft een aantal mensen zich in de 19de eeuw in Frankrijk georganiseerd. Deze vereniging van 'vrije schutters' (franc-péteurs) wilden hun 'natuur' niet laten kastijden. Zij eisten om overal en in het bijzijn van wie dan ook te mogen veesten. Alhoewel ik in de beschrijvingen van hun eisen een onderton van humor lees, is het interessant om te zien dat niet iedereen zich kon schikken naar de socialisering van zoiets natuurlijks als het winden laten.

De berispingen en terechtwijzingen zijn in ons cultuurgebied vrij mild. In andere culturen kan het soms een kwestie van leven en dood zijn. Westermarck (1926i: 281) bericht niet alleen over sociale uitsluiting nadat iemand op ongepaste wijze een wind heeft gelaten, maar hij heeft ook gevallen van zelfdoding opgetekend. Ook in een boek over Ghana (Kaye 1962: 94) lezen we over iemand die zichzelf doodt nadat hij in het

bijzijn van zijn schoonmoeder een scheid had gelaten. Dit was een enorme schande. Vanuit het perspectief van verontreinigende substanties en grensoverschrijdingen kan deze schande inzichtelijk gemaakt worden. Een man hoort een bepaalde sociale afstand tot zijn schoonmoeder in stand te houden.

Als laatste wil ik nog vermelden dat een aantal mensen het winden laten tot beroep heeft gemaakt. Hiermee komen we op het terrein van de vrijwillige winden. Petomanen hebben in verschillende samenlevingen en verschillende tijden een talrijk publiek aan het lachen gemaakt door op uiterst gecontroleerde wijze lucht uit hun darmen te laten ontsnappen via de anus. De meest bekende, Joseph Pujol, die jarenlang in de Moulin Rouge optrad alvorens een eigen theater te beginnen, had een zodanige beheersing van zijn spieren van het rectum en de sfincter dat hij geluid kon moduleren en melodietjes kon maken. Ook rookte hij een sigaret met zijn anus en kon hij een kaars uitblazen. Het publiek schijnt avond aan avond een bulderend gelach ten gehore gebracht te hebben. Gevoelens van schaamte waren ver te zoeken. Het lacheffect kwam waarschijnlijk wel door die speciale articulatie van natuur en cultuur. Doordat de petomaan een deel van zijn lichaam, dat door weinigen gecontroleerd wordt, zo goed beheerst, verwordt hij tot een ‘mechaniek’. Volgens een van de theorieën van Bergson (1940) over het lachen schuilt de komiek in de idee van de mechaniek achter de mens.

Als we het winden laten op een cultureel continuüm plaatsen, zien we dat de twee uitersten zelfdoding en lachen zijn, met daar tussenin schaamte, afkeer en sociale uitsluiting.

Winden en welbevinden

Ondanks dat winden laten aan morele codes en sociale regels gebonden is, is het toch “beeter geveesten dan qualijck gevaren” (Je kunt beter winden laten dan je onaangenaam voelen) (Anna Bijns, op cit. in: Lust 1986: 279). Dit spanningsveld lijkt eeuwenoud te zijn. In bovengenoemde ‘De civilitate morum puerilium’ schrijft Erasmus (1530) dat alhoewel er strikte gedragsnormen zijn op fecalisch gebied, de gezondheid niet in gevaar mag worden gebracht door de naleving hiervan. Het winden laten in gezelschap mag dan wel niet erg beschaafd zijn, maar het ophouden van een wind is ongezond (op cit. in: Lust 1986: 274). Uit andere geschriften uit de 16de eeuw, vooral in het genre ‘zotte refreinen’ zien we keer op keer dat het beter is van de regels af te wijken en je natuur te gehoorzamen dan schijnheilig te doen (Lust 1986: 274-76).

De schaarse bronnen die ik heb gevonden over dit onderwerp, bevestigen mijn gedachtegang. In een verhandeling over de opvoeding van kinderen in Ghana zien we dat winden van kinderen worden opgevat als tekenen van goede gezondheid. “Een slecht ruikende wind” is een teken van ziekte (Kaye 1962). Het feit dat er in deze Ghanese context een onderscheid gemaakt wordt in ‘slecht ruikende’ en ‘goed ruikende’ winden, toont aan dat de geur van winden niet altijd stinken. Er is een relatief verschil in stank, en de nuancering in de geur dient diagnostische doeleinden.

In zijn uitvoerige etnografie van Marokko beschrijft Westermarck (1926i) een aantal geloofsvoorstellingen met betrekking tot winden en het laten van winden. Hij

beschrijft dat winden nauw gelieerd zijn met boze geesten (idem: p. 280). Iemand die in de moskee een wind laat, doodt de engelen of maakt hen blind. Als gevolg daarvan zal de windenlater ziek of arm worden (idem: p. 234). In vele gevallen zal er een kleine stapel stenen gemaakt worden, daar waar iemand een wind heeft gelaten, en voorbijgangers moeten er stenen naar gooien of er op spugen om de boze geesten te verjagen (idem: p. 281). Deze beschrijvingen hebben vooral betrekking op Berberstammen. In de stad Fès, zo vervolgt Westermarck (idem: p. 281-282) is het niet schaamtevol om in gezelschap, zelfs in het bijzijn van vrouwen, winden te laten. Zij keuren het af om een strijd tegen de natuur te leveren. De stedelingen uit Fès lijken er dezelfde ideeën op na te houden als Erasmus, namelijk niet ten koste van je gezondheid de sociale regels van fatsoen naleven.

Het is inderdaad een opluchting als je van een wind kunt bevrijden. Het geeft een goed gevoel. Soms werden er profylactische effecten aan toegekend. Westermarck (1926ii: 24) verhaalt hoe iemand in Andjra (Marokko) de geur van menselijke (Moslim) uitwerpselen inademde om genezen te worden van koorts. In West Europa zou, nadat Pasteur bacteriën had ontdekt in menselijke uitwerpselen, de onaangename geur geassocieerd worden met pathogene organismen en daardoor ontkoppeld worden van profylactische effecten (Lighthart 1998: 7). Deze ontwikkelingen hebben zeker bijgedragen aan de intimisering van het laten van winden.

In vele culturen is het winden laten omringd met morele codes en sociale regels, omdat het om een specifieke gebeurtenis gaat waarbij een substantie die eigenlijk bij het lichaam hoort het lichaam verlaat. Symbolisch gezien gaat het om een ambivalente categorie, die zowel verontreinigend als gevaarlijk kan zijn. De grensoverschrijding van het lichaam staat volgens Douglas' symbool voor wanorde in de sociale wereld. De morele codes en sociale regels die het winden laten omringen zijn er op gericht om die sociale wanorde te herstellen en te behouden.

Slot

Winden laten blijkt nergens echt onopgemerkt te blijven. Deze natuurlijke gebeurtenis die ons allen wel eens overkomt, wordt omringd met allerlei sociale regels. Op de een of andere manier verstoort de wind de sociale interactie. De windenlater voelt schaamte en de omstanders afkeer. Deze gevoelens variëren naar plaats en sociale relatie: hoe intiëmer de relatie hoe meer het geaccepteerd is. De keerzijde van deze medaille is dat het een schande is om in het bijzijn van bepaalde mensen een wind te laten. In sommige gevallen is deze schande zo ondraaglijk dat de windenlater zich van het leven beneemt. In andere gevallen zullen de omstanders de windenlater zodanig ridiculiseren dat hij een volgende keer zal proberen om onopgemerkt 'zijn poepje te laten vliegen'. In de aanhef van deze bijdrage staat een citaat van de 16de eeuwse Franse dichter Ronsard. Hij vergelijkt daarin de macht van de wind met de macht van de koning, aangezien hij oorzaak van de dood kan zijn, maar ook van (gezond) leven. Winden laten is een ambivalente gebeurtenis die symbolisch gezien gevaarlijk en verontreinigend is voor de sociale orde.

Noten

Fenneke Reysoo is als universitair docent verbonden aan de sectie Methoden van onderzoek van de KUN. Zij heeft jarenlang antropologisch onderzoek gedaan in Marokko, aanvankelijk naar feesten en rituelen, en gaandeweg meer naar cultuur en (reproductieve) gezondheid. e-mail: F.Reysoo@maw.kun.nl

1. Een wind die niet kan ontsnappen, laat aan menigeen de dood voelen. De muziek van de scheet geeft het leven aan menigeen. Als een scheet dan zo sterk is, dat hij het leven kan reddend of de dood kan veroorzaken, dan is de kracht van de scheet gelijk aan de koninklijke macht.
2. Het Latijnse 'peditum', waarvan het Franse 'pet' afgeleid is en oorspronkelijk uit het sanskriet komt ('pard'), bevat de dimensie van geluid: een plotseling hoorbare explosie.

Literatuur

- Bergson, H.
1940 *Le rire: Essai sur la signification du comique*. Paris: PUF (375e editie, 1978).
- Blok, A.
1981 Infame beroepen. *Symposion III* (1-2): 104-28.
1982 Primitief en geciviliseerd. *De Gids XXIX* (3-4): 197-209.
- Classen, C., D. Howes & A. Synnott
1994 *Aroma. The cultural history of smell*. London & New York: Routledge.
- Corbin, A.
1986 *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk*. Nijmegen: SUN. [Originele titel: Le miasme et la jonquille. L'odorat et l'imaginaire social, 18e-19e siècles]. (1982)
- Dundes, A.
1984 *Life is like a chicken coop ladder: a portrait of German culture through folklore*. New York: Columbia University Press.
- Elias, N.
1969 *Über den Prozess der Zivilisation*. Bern & München: Francke Verlag. Twee delen. (1939)
- Gaignebet, C.
1990 L'homme et l'excretum. In: Jean Poirrier, *Les coordonnées de l'homme et la culture matérielle*. Paris: Gallimard.
- Geest, S. van der
1998 Poep en omstreken: over scatologie, cultuur en welbevinden. *Medische Antropologie* 10(1): 139-57.
- Guerraud, R.H.
1985 *Les lieux: histoire des commodités*. Paris: Editions la Découverte.
- Howes, D.
1987 Olfaction and transition: an essay on the ritual uses of smell. *Canadian review of Sociology and Anthropology*, 24(3): 398-416.

- Douglas, M.
 1966 *Purity and danger: An analysis of the concepts of pollution and taboo*. London: Ark Paperbacks.
- Girod, J.P.
 1992 Petite et grande dérive du pet. In: *D'Autre Part*, numéro 11, automne 1982: 21-2.
- Kaye, B.
 1962 *Bringing up children in Ghana: An impressionistic survey*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Labov, W.
 1972 *Language in the inner city: Studies in the black English vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Larousse
 1874 "Pet." In: *Le Grand Larousse du 19e siècle*.
- Ligthart, L.E.E.
 1998 "To be clean, or not to be clean": Medical-anthropological aspects of cleanliness and encorpresis. Unpublished conference paper, 11-12-1998.
- Lust, D.J.
 1986 Anale folklore in laatmiddeleeuwse literatuur. *Literatuurtijdschrift over Nederlandse Letterkunde* 3(5): 273-80.
- Nohain, J. & F. Caradec
 1968 *De Petomaan (1857-1945) Zijn leven – zijn werk. Een hulde aan een unieke kunst die de wereld schokte*. Amsterdam: H.J. Paris.
- Reysoo, F.
 1999 De petomaan. (forthcoming).
- Reysoo, F. & K. Ouchan
 1999 *Karima: Nooit geschreven brief aan mijn vader*. Amsterdam: Bulaaq.
- Westermarck, E.
 1926 *Rituals and beliefs in Morocco. Volumes i & ii*. London: MacMillan & Co.